

NAPOMENE O GRAFIČKOJ STRUKTURI GLAGOLJICE

Thorvi Eckhardt (Beč)

I.

Povijest glagoljskog pisma je odvajkada jedan od najmilijih predmeta slavenske filologije. Geneza ove nauke, neobičnost pojave, a možda i lične sklonosti pojedinih istraživača bili su razlogom, da ih je u prvom redu zanimao problem podrijetla, t. j. u stvari se više ispitala prehistorija nego li historija glagoljskog pisma.¹ Ovo pitanje, usko povezano s problemom slavenskih apostola, češće se tretiralo pod aspektom nacionalnih pogleda pojedinih istraživača, pogotovo kad iz vremena Konstantina-Ćirila nisu sačuvani nikakvi glagoljski spomenici, a oskudni narativni izvori daju malo točnih podataka. Tako je ostalo dosta mjesta protuslovnim interpretacijama.

Prethodno je u borbi mišljenja pobijedila t. zv. Jagić-Taylorova teorija. Prema mišljenju nekih skeptika, ovaj je »credo u koji se ne dira«² stekao priznanje više stalnom upotrebom priručnikâ negoli snagom uvjerljivih činjenica.³ U posljednje je vrijeme ta teorija opet u nekoliko navrata bila stavljena u sumnju.⁴

Ali ipak kritika Jagić-Taylorove teorije nije novog datuma. Vajs daje pregled brojnih dopuna i izmjena, koje su tokom vremena na njoj vršene⁵ i koje u većini slučajeva vide doduše »glavni izvor gla-

¹ U posljednje vrijeme piše o tome W. Lettenbauer, Zur Entstehung des glagolitischen Alphabets, Slovo 3, Zagreb 1953, str. 35—50; za literaturu od 1939.—1940. usp. bibliografiju u Acta Academiae Velehradensis, Annus XVIII, Olomucii 1947, str. 119 i sl.; usp. također bilj. 3, 5 i 8.

² J. Hamm, Gramatika starocrkvenoslavenskog jezika, Zagreb 1947, strana 17.

³ Michael Hocij, Die westlichen Grundlagen des glagolitischen Alphabets. Südostdeutsche Forschungen, izd. Fritz Valjavec, IV, Leipzig 1939, str. 509—600, ovdje str. 510 i dr.

⁴ Vidi bilj. 8.

goljice« u grčkoj minuskuli,⁶ ali izvode čitav niz slova (naročito, iako ne isključivo, za glasove, kojih nema u grčkom) iz različitih orijentalnih pisama. Na taj način učinili su Konstantina, za kojega se pretpostavlja, da je izumio glagoljicu, eklektikom, koji je »poharao palmirenski, samaritanski, hebrejski, kufijski, etiopski, aramejski, armenski, grčki, latinski i mnoge druge alfabete, da bi skrpario svoj vlastiti.«⁷

Razvijanje duboke erudicije u potrazi za orijentalnim ili drugim izvorima ovog ili onog glagoljskog znaka često je moralo ostati samo sebi cilj. Za karakteristiku Konstantinove ličnosti i razine njegove naobrazbe ono ima ograničenu heurističku vrijednost, jer valjda nitko ne sumnja u to, da su »filozofu«, bibliotekaru u Konstantinopolu, koji je proputovao nekoliko zemalja Prednjeg Istoka, bile pristupačne sve moguće knjige na svim mogućim jezicima i pismima; a osim toga, poznavanje stranog sistema pisma samo po sebi još ne znači poznavanje stranog jezika. A ni o kulturnom životu samih Slavena porijeklo pojedinih glagoljskih slova ne otkriva ništa, sve dok se ne odijeli stvaranje pisma od ličnosti Konstantina-Ćirila.

Ali ako odstupimo od konzervativnog shvaćanja, tada pitanje svakako izaziva veće zanimanje. Pritom treba razlikovati nekoliko momenata, koji su zastupani u različitim varijacijama i kombinacijama:

a) Pronalazač glagoljice ne bi prema tome bio Konstantin, nego niz anonimnih nosilaca kulture nekog (kod pojedinih autora različitog) slavenškog naroda ili plemena.

b) Glagoljicu ne treba izvoditi iz grčkoga, već iz nekog drugog alfabeta (opet različitog kod pojedinih autora).⁸

⁵ J. Vajs, Rukovět hlaholské paleografie. Rukověti Slovanského Ústavu v Praze, Sv. II, Prag 1932, str. 22—36; usp. o tome također: Emil Georgiev, Slavjanskaja piš'mennost' do Kirilla i Mefodija, Bolgarskaja Akademija Nauk Institut bolgarskoj literatury, Sofija 1952, str. 73—82.

⁶ Napokon A. M. Seliščev, Staroslavjanskij jazyk, Čast' I, Moskva 1951, str. 43.

⁷ Franz Miklosich, »Glagolitisch«, u Ersch-Gruber, Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste, Erste Section, 1858, 68. Teil, str. 403—422, ovdje str. 407.

⁸ Usp. M. Hocij, Die westlichen Grundlagen...; Ivan Ohienko, Povstannja azbuky i literaturnoji movy v Slov'jan, Žovkva 1938, naročito glavu VIII/4; Dokazy, ščo hlaholycja ne povstala z hreckoho minuskul'noho pys'ma, str. 114—128, i VIII/5: Vkazivky na slidy »rus'koho« pys'ma v dyvniji hlaholyci, str. 128—134; J. Ham m, Postanak glagoljskoga pisma u svijetlu paleografije, Nastavni vjesnik 47, 1940, str. 39—61; P. Ja. Černych, Jazyk i piš'mo, u: Istorija kul'tury drevnej Rusi, Domongol'skij period. II. Obščestvennyj stroj i duhovnaja kul'tura. Izd. Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1951, Gl. IV, str. 114—138; ovdje naročito str. 130 i 133; Černychovo upozorenje o »očiglednoj vezi« glagoljice, »koja je nastala mnogo prije ćirilice i pod drugačijim uvjetima« sa »tradicijom pisma naroda oko Crnog mora« nažalost nije ničim dokumentirano.

c) Prioritet glagoljice u novije se vrijeme opet osporava,⁹ stvaranje posebnih znakova za specifične slavenske glasove pripadalo bi, dakle, u područje ćirilice.

Nasuprot tome N. Trubetzkoy¹⁰ zauzima gledište tradicije, bar u pitanjima pod a) i c), t. j. on ne vidi »razloga sumnji, da je... pronalazjenje originalnog alfabeta (glagoljice) zaista bilo djelo sv. Konstantina-Ćirila i da je ostvareno šezdesetih godina IX. vijeka«. ¹¹ Ali Trubetzkoy smatra »nemogućim, da se s potpunom sigurnošću otkrije izvor njegova djela... Razumije se, da svaka tvorevina fantazije nastaje manje ili više pod utjecajem vanjskih dojmova, koji su djelovali već ranije na mišljenje njezina stvaraoca, i da je povezana s cijelim kontekstom njegova duhovnog života. Zbog toga se katkada mogu naslutiti asocijacije...«. ¹² Ali ne smije se zaboraviti, da je Konstantin-Ćiril »imao namjeru da *pronađe* novi alfabet, a ne da možda bez očita razloga izopači znakove jednoga već postojećeg sistema pisma. Razumije se, da su slike pisma, što ih je prilikom stvaranja glagoljskih slova imao pred očima, mogle nastajati pod utjecajem sjećanja na slova ostalih njemu poznatih alfabeta, ali nema nade, da se ta sjećanja odrede za svaki pojedini slučaj«. ¹³

Autor se pridružuje ovom mišljenju. Ako je uopće glagoljica djelo Konstantinovo, onda je treba kao takovu i uzeti, a ne kao splet različitih pisama, koji možemo po volji rasplesti. U ostalom, pokušaji da se oblici različitih slova i njihovo navodno porijeklo slože u sistem, ne vode ni do kakvog uvjerljivog uspjeha (usp. dalje str. 65).

⁹ E. Georgiev, Slavjanskaja pis'mennost'... Autor ne smatra panonske legende ozbiljnim historijskim izvorom (str. 4). Usprkos tome on smatra Ćirila izumiteljem glagoljice; već je prije postojalo slavensko pismo na području, na kojem se rasprostirao utjecaj grčke kulture, i »već su Slaveni imali prije Ćirila knjige, pisane ćirilicom, ali one su imale lokalno značenje i nisu bile široko rasprostranjene. A osim toga, što je važnije, te knjige nisu bile službeno priznate od crkve« (str. 84). Zbog toga ne znamo ništa o njima.

¹⁰ U njegovu posmrtnom djelu, koje je izdao prof. R. Jagoditsch; Altkirchenslavische Grammatik. Oesterr. Akad. d. Wiss., Philos.-h'istor. Klasse, Sitzungsberichte, 228. Band, 2. Abhandlung, Wien 1953. Želim da na ovom mjestu izrazim iskrenu zahvalnost prof. Jagoditschu, što mi je omogućio upotrebu ovog djela još u rukopisu.

¹¹ Isto, str. 13. Razumije se, da Trubetzkoy nije još poznavao literaturu navedenu u bilj. br. 8.

¹² Isto, str. 31.

¹³ Isto, str. 32. Sasvim slično misli i Georgiev, Slav. pis'mennost'..., str. 82: »bilo bi uzaludno tragati za naročitim grafičkim srodstvom:« str. 6: »...karakter glagoljice... je nov... Izvođenje ovog pisma (iz ranijih, već postojećih pisama autoru) je bezizgledno« Razumije se, da jednako tako Černy ch, Jazyk-i pis'mo, str. 132, otklanja izvođenje iz grčkog kurziva kao »bezizgledno«.

Trubetzkoy podrobno raspravlja o dvostrukoj funkciji svakog slova kao glasovnog i brojčanog simbola.¹⁴ U skladu s dekadskim sistemom, morao je broj znakova uvijek biti djeljiv s 9; velik broj slavenskih glasova uvjetovao je da je broj 36 došao u obzir kao najbliži takav broj, dakle devet slova za brojeve od 1 do 9, devet od 10 do 90, devet za stotine, devet za tisuće. Ali kako nije bilo baš 36 različitih slavenskih (t. j. starobugarskih) fonema, to su pojedina slova bila samovoljno uvedena, kako bi se kompletirao broj, i to, analogno grčkom, uvedene su glasovne dublete \mathfrak{S} \mathfrak{P} , \mathfrak{A} \mathfrak{Q} i t. d. — Sve je to vrlo jasno izloženo. Ali ako se dobro razmisli, sve to nije dokaz, da je Konstantin pronašao glagoljicu, točnije rečeno, da osebujni, neobični oblici glagoljice potječu od njega. Ipak bi se mogao zamisliti kompromis među njegovim i »heretičkim« shvaćanjima, da su naime glagoljska slova, ili barem veći dio njih, po svojem grafičkom obliku, a možda i po svojoj fonetskoj funkciji, nastala negdje kod nepoznatih nam Slavena, prema nepoznatom uzoru, u nepoznato vrijeme. Konstantin, koji je ova slova, pa čak i »knjige« pisane ovim slovima upoznao božjom providnošću,¹⁵ bio bi ih zatim prilagodio grčkom shvaćanju pisma (»Schriftdenken«),¹⁶ budući da najstariji narativni izvor (Život Konstantina) govori samo »složki«, a tek kasniji izvori (Hrabar) kažu »stvori« i time pripisuju Konstantinu, odličnom širitelju tog pisma, i ulogu pronalazača.¹⁷

Tko dopusti vjerojatnost ili čak mogućnost ovakve kombinacije, morat će ipak priznati nedostatak ove hipoteze: da se zasada ne može dokazati.

* *
*

Podrijetlo glagoljice, i ranije i sada ostalo je u tami. »Vjerojatnim« se može pokazati samo to, da su se slavenski apostoli služili glagoljicom.¹⁸ Prihvatljiva je pretpostavka, da je Konstantin glagoljicu i p r o-

¹⁴ Trubetzkoy, Grammatik, str. 17 i dr.

¹⁵ Hocij, Die westlichen Grundlagen, str. 516 i dr.

¹⁶ Ni ova misao nije baš nova. U svom poznatom članku »Glagolitisch«, str. 414, već Miklošić piše: »Sveti Ćiril je pronalazač glagoljskog pisma«, »čudni« oblici ne potječu od njega, jer su »Sloveni sami već imali ovaj alfabet«.

¹⁷ P. A. Lavrov, Materialy po istorii voznikovenija drevnejšej slavjanskoj pis'mennosti. Trudy Slavjanskoj Komissii Akad. Nauk SSSR, t. I, Leningrad 1930. Žitie Konstantina, str. 27, Skazanie o pis'menah, str. 164.

¹⁸ P. Diels, Altkirchenslavische Grammatik, Sammlung slavischer Lehr- und Handbücher, I. Reihe, 6. Band, I. Teil, Heidelberg 1932, str. 20. Po naučnom shvaćanju, koje prevladava u zapadnoj Evropi, sporna se mjesta u panskim legendama i kod Ćrnorisca Hrabra odnose na glagoljicu. Ruski učenjaci (Lavrov, Sobolevskij, Karskij, Nikol'skij, Černych) zastupaju mišljenje, da se u »Skazaniu« radi o ćirilici; prema E. E. Granstremu, O svjazī

n a š a o; ali ona nije dokazana i ne će se u ovoj raspravi uzimati kao takova. Svakako ne bi bilo na odmet, za ocjenu nekih formalnih elemenata pisma, da se zna, je li ono manje ili više ad hoc stvoreno djelo jednog pojedinca, ili je rezultat stoljetnoga kolektivnog rada.

No čak ako se i uzme za činjenicu, da je Konstantin autor pisma, ni onda se ne može reći, kakvo je zapravo bilo njegovo pismo, jer su sačuvani rukopisi stvarno nastali najmanje sto godina nakon njegove smrti, tako da se moraju uzeti u obzir neke nama nepoznate izmjene. Događaji ćemo se pitati, da li se, i u kojoj mjeri, prema sačuvanim spomenicima smiju stvarati zaključci o praobliku pisma, i koji spomenici dolaze za to u obzir kao najpodesnija polazna točka.

Unaprijed možemo reći, da se starija glagoljica (tu podrazumijevamo pismo t. zv. »starocrkvenoslavenskih« spomenika, zatim glagolitica češke i hrvatske redakcije do otprilike 13. st., u prvom redu pisma, koja je Jagić nazvao »poluokruglima«¹⁹ ne može mjeriti mjerilima suvremenih zapadnih knjižnih pisama. Genetski ona teško da ima kakve veze s njima, a svojim vanjskim oblikom baš nikakve. Ona je prije svega na sasvim drugačijem razvojnom stupnju. Pismo još nema svoga stalnog oblika, nije stilski formirano. Ako se među pojedinim rukopisima (isp. niže str. 73, 79) i može nazrijeti izrazita težnja za stilizacijom, ipak ovi oblici, koji se među sobom znatno razlikuju, a sačuvani su u malobrojnim spomenicima, jedva dopuštaju da se govori o »kanonu« u Steinackerovu smislu.²⁰ Neznatna veličina i slaba monumentalnost rane glagoljice dala je čak povoda mišljenju, da bi ona bila neka vrst kurzivnog pisma nasuprot ćirilici kao svečanom knjižnom pismu.²¹ Ali tomu ne odgovaraju izvanredno komplicirani oblici njenih znakova.²²

»Mirna ujednačenost« Bečkih listića, koja odaje »uvježbanu, sigurnu ruku« možda je bila već pravilo u svom vremenu, a možda i

kirillovskoga ustava s vizantijskim uncialom, Vizantijskij Vremennik, III, Moskva. Leningrad 1950, str. 218—229, ovdje str. 222, slavenska filologija nije još uvijek riješila taj problem.

¹⁹ V. Jagić, Glagoličeskoe pis'mo. Enciklopedija slavjanskoj filologii, Vyp. 3, III, Spb. 1911, str. 121—126, 130—145.

²⁰ Usporedi o tome Heinrich Fichtenau, Mensch und Schrift im Mittelalter, Veröffentlichungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung, Bd. 5, Wien 1946, str. 50 i dr.

²¹ Nikolaj Durnovo, Mysli i predpoloženiya o proishozhdenii staroslavjanskogo jazyka i slavjanskih alfavitov. Byzantinoslavica, t. I, Prag 1929, str. 66.

²² A ne odgovara ni karakter tekstova, kojima, kao ni ostalim liturgijskim tekstovima, nije bilo potrebno nikakvo brzo pisanje, nego se čak isključivalo. Uspor. Fritz Rörig, Mittelalter und Schriftlichkeit. Die Welt als Geschichte, Zeitschrift für Universalgeschichte, Jg. XIII, 1935, H. 1, str. 29—41,

iznimka. Da li se na osnovu nje »s punom sigurnošću« može zaključivati o »općenito uobičajenom tipu pisma«,²³ to je sporno pitanje. Isto se tako neujednačena pisma, recimo dopune Zografskom evanđelju, mogu pripisati nedovoljnoj obrazovanosti pisca, ali i općenitoj nesigurnosti forme.

Toliko o kvaliteti pisma. Sa sličnom suzdržljivošću trebalo bi prosuđivati i pojedine oblike. Malobrojnost starijih spomenika, t. j. uska (u koliko uopće i postoji) baza za komparacije, ne dozvoljava nikakvih uopćavanja, teško je sa sigurnošću utvrditi kanon, svaki oblik i svaka izmjena oblika možda je zajedničko dobro, a možda i individualna manira pojedinog pisara. O tome treba razmisliti prije nego se pojedinosti, kao na pr. visina poprečne linije kod r , uzmu u obzir kao kriterij za datiranje.

Osim razlike između lične i općenite tendencije stila, (»Schriftwollen«) valja uzeti u obzir i raspon generacija.²⁴ Bilo bi teoretski moguće, da vrlo star pisac kopira tekst nove, jezično »moderne« redakcije, i da to vrši oblikom pisma, koji je naučio u svojoj mladosti. Svakako je češći obrnuti slučaj: mlađe pismo, a stariji jezični oblik. U svakom je slučaju točnost paleografskog datiranja relativno neznatna. Ako u toku daljeg izlaganja ipak pokušamo izvršiti poneko datiranje ili ispravak ranijeg datiranja, svijesni smo pritom ovih nedostataka, i u tim se slučajevima radi više o razvojnom stupnju pisma, a manje o faktičnom vremenu prijepisa.

Uostalom, ovakvi praktični rezultati uopće nisu cilj ove radnje. Ona nema pretenzija da baci novo svijetlo na historijat postanka glagoljice, niti da sruši vremensko razvrstanje spomenika, što su ga izvršili majstori slavenske filologije. Ona jedino pokušava, da upozori na neke razvojne tendencije u samom obliku pisma. Iako su te tendencije već ranije zapažene, one nisu koliko znamo, još bile posebno ispitivane, ma da su vrlo pogodne da pokažu, da li i koliko glagoljica, koja vizuelno tako neobično djeluje u zapadnom kulturnom području, ide putem evropskog razvoja pisma. Od obiju zadaća paleografije, kao pomoćne i kao samostalne nauke, ova radnja postavlja preda se samo ovu drugu: »analizu pisma kao kulturnog fenomena«.²⁵ Ispitivana građa

²³ V. Jagić, *Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Fragmente, Denkschriften der kais. Akad. d. Wiss., Philos.-histor. Classe, Bd. XXXVIII, 2. Abh., Wien 1890, str. 33.*

²⁴ Wilhelm Pinder, *Das Problem der Generationen in der Kunstgeschichte Europas, Berlin 1926.*

²⁵ Władosław Semkowicz, *Paleografia łacińska. Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1951, str. 13.*

obuhvaća stoga u principu i rukopise, i natpise i tisak. Dostupnost izvora bila je razlogom, da je težište bačeno na knjižno pismo.²⁶

II.

Grafički karakter starije glagoljice nije jednolik. Ona se sastoji od dvije trećine obliha, vitičastih slova i od jedne trećine pravolinijskih uglatih slova. Ta okolnost je vjerojatno prouzrokovala pokušaje, da se glagoljica izvede iz više raznovrsnih alfabetâ.²⁷ Ako se uopće i želi vjerovati u takvo izvođenje, ipak se ono ne da glatko izvesti, jer se na pr. sva obla slova ne mogu svesti na grčke, a niti sva uglata na orijentalne predloške.

Udara u oči i druga opreka. Među slovima ima dvije četvrtine simetričnih znakova, jedna četvrtina okrenutih na desno i jedna četvrtina okrenutih na lijevo. Pokušavalo se i to tumačiti kao znak orijentalnog porijekla nekih slova, ali se ni ovdje ne može postići suglasnost. Nisu okrenuta na lijevo sva ona glagoljska slova, kojima se mogu naći paralele u semitskim pismima, a neka se na lijevo obrnuta slova mogu mnogo lakše izvesti iz grčkog negoli iz orijentalnih alfabetâ. Čini se, da se problem o daljoj sudbini glagoljice može ispitati s većim uspjehom negoli: problem o njenom postanku.

*

* *

Grčko i latinsko pismo bili su u početku, kao i feničko, okrenuti na lijevo, ali su, služeći se bustrofedonom, koji je trajao sve do V. sto. pr. n. e., organski okrenuli i u detaljima slova, i odonda su tekli samo od lijeva na desno.

Pojedina slova, ukoliko nisu simetrična, imaju na lijevoj strani

a) ili okomit potez, na koji su prema desnoj strani dodani raspoznajni potezi ili obline: B, Γ, E, F, K, L, P i t. d., ili

b) zatvorenu oblinu: C, G, Q;

a i simetrična slova su s lijeve strane

²⁶ Gdje spomenici, odn. njihove reprodukcije, nisu posebno navedeni, služili smo se originalima rukopisne zbirke iz Nacionalne biblioteke u Beču i Jugosl. Akademije u Zagrebu; faksimilima u priručnicima V. Jagića i J. Vajsa (bilj. 5 i 19) i u djelu Leopolda Geitlera: Die albanesischen und slavischen Schriften, Wien 1883; ali ponajviše bogatom zbirkom fotografija i reprodukcija u Seminaru za slav. filologiju univerziteta u Beču. Naročito sam zahvalna asistentu seminarâ g. dr. G. Wytrzensu, što mi je spremno stavio na raspolaganje ovaj materijal.

²⁷ Na pr. i Seliščev, Staroslavjanskij jazyk, str. 47 i dr.

osi (a, a, a, a, e). Sasvim nesimetrično je samo sedam slova (b, b, p, b, a, v, p), to jest manje od petine svih slova.³³ Nema sumnje, da je to tačno.

Ipak ova očita sklonost simetriji nije sama po sebi znak »individualnog stiliziranja«³⁴ ili čak dokaz za Konstantinovo autorstvo. Analogne oblike nalazimo i u grčkom pismu natpisa; kao i u rimskoj kapitali kvadrati. Postotak nesimetričnih slova u tim alfabetima još je manji. I ova su klasična monumentalna pisma svakako posljedica stilizacije, ali su nastale radom generacija, a ne pojedinog kaligrafa. Ništa nas ne sili da vjerujemo u to, kako sklonost glagoljice simetričnim tvorbama prilazi iz osjećaja stila jedne ličnosti, ma da bi to i moglo biti.

Ova je stilizacija prije obilježje sakralnog pisma; njom se i optički izražava svečanost, stabilnost, vječnost i tajanstvenost teksta. Kongruentna slova, koja se međusobno razlikuju samo time, što su okrenuta oko osi, naročito ona s tipičnim glagoljskim petljama, teško su čitljiva i djeluju kao ornament, u kojemu samo upućeni prepoznaju pismo.

Slova se ne okreću samo oko vertikalne ili horizontalne osi (kao u ogledalu), ona rotiraju i oko osovine uspravne na podlozi, t. j. vezana su uz neko središte. Ona su »zatvorene forme«, bez veze sa susjednim, jer ona slova, kojih se forme međusobno upotpunjuju, kao vv i a, v i a i dr., ne stoje u riječi jedno kraj drugoga, ili tek rijetko.

To je pismo statičko.³⁵ Ono nema pravca kretanja; u izrazitoj je suprotnosti s grčkom minuskulom.³⁷ Možda je to zaista potvrda za to, da je Konstantin sam oblikovao slova, i to svako za se, pojedinačno. To još, naravno, nije dokaz.

Sve to pokazuje odnos pisara prema pismu. Slova su bila izolirana ne samo nedostatkom spojnih poteza, nego i time, što ni oblici svakog

³³ Kod b, a, a, a, v, a, v vidi Trubetzkoy, n. d. str. 35, lagano poremećenu simetriju.

³⁴ Nahtigal, Doneski, str. 170.

³⁵ Heinrich Wölfflin, Kunstgeschichtliche Grundbegriffe. Das Problem der Stilentwicklung in der neuen Kunst, München 1915. Wölfflin je utvrdio čitav niz stilističkih suprotnih pojmova za spomenike »klasične« i »barokne« umjetničke epohe. Njegovu je terminologiju preuzela teorija književnosti i muzikologija. Izrazi »otvorena forma« — »zatvorena forma« označuju čitav kompleks Wölfflinovih definicija o stilističkim značajkama.

³⁶ Činjenica, što se ostvarenja, kakova imamo u sačuvanim kopijama, samo rijetko približuju tom idealu, a često stvaraju dojam brzog, površnog pisanja, to je opet drugo pitanje. Uspor. gore str. 63. I upravo kod manje brižljivo pisanih spomenika, na pr. Euchologium inaticum, sačuvao se karakter krute izolacije svakog pojedinog slova.

³⁷ O tom će biti dalje govora.

pojednog slova u riječi nisu imali nikakvog odnosa sa slijedećim slovom; pogledajmo na primjer riječ $\text{b+o.}\text{B}\text{B}\text{A}\text{A}\text{M}\text{B}$ iz Zografskog evanđelja — gotovo nijedan potez bilo kojeg slova nema svoje paralele sa susjednim slovima. Dok su slova bila tako izolirana, dotle nije bilo ni između pisara i pisma unutrašnje veze. Jednako tako ni čitalac nije dobro mogao vidjeti vezu između teksta i pisma. U prirodi je ovog pisma, da se ono »sriče« (buhštabira). (Ono malo traži i malo iskorištava mogućnost ligatura). A kako ovi tekstovi i nisu bili u prvom redu namijenjeni čitanju, već više za polaganu recitaciju, ne treba u tom gledati nedostatak.

Već najstariji sačuvani spomenici pokazuju, da se to stanje započinje mijenjati: lijevo okrenuta slova nisu doduše obrnuta, ali je ipak smjer na lijevo izbjegnut drugim sredstvima.

Tako je postalo na pr.

$\text{B} \rightarrow \text{B}$	simetrično,
$\text{7} \rightarrow \text{h}$	lijevo zatvoreno, desno otvoreno,
$\text{f} \rightarrow \text{p}$	
$\text{r} \rightarrow \text{p}$	
$\text{e} \rightarrow \text{j}$	u tom je slučaju diferencijacija na lijevu stranu reducirana što je više bilo moguće. ³⁸

Kod zadnja tri znaka otpali su horizontalni potezi, koji su možda u početku predstavljali važne karakteristike pojedinih slova,³⁹ i to

³⁸ Plominskim natpisom se dokazuje postojanje ovog najstarijeg oblika i na hrvatskom tlu, uspor. B. Fučić, Plominski natpis, Riječka Revija I/3, 1952, str. 146—149, slika str. 146.

³⁹ Jagić, Glag. pismo, str. 197, govori kod slova *n* o dva poteza, koji su lijevo »dodani«, kao ukras, a kasnije otpali. Prema modernom shvaćanju pisma njemu se čini kao da samo luk desno od haste može imati značajke slova, a sve što leži lijevo gleda on kao dodatak, otprilike kao isturene krajeve slova D. Ako Hocij, Die westlichen Grundlagen..., str. 557—560, glagoljsko *n* izvodi iz latinskog (merovinškog) *n*, onda on, nasuprot Jagiću, oba paralelna poteza gleda kao prvotno integralne dijelove ovog slova, a to je po mojemu ispravno, čak i u slučaju da je slovo drugog porijekla. Geitler, Die... Schriften, str. 66 i dr. tumači razvoj glag. slova *e* sasvim naopako, kao da je u početku jednostavno *e* (s jednom prečicom) kasnije postalo »ornamentirano« (s dvije prečice).

nakon pomicanja dijakritične funkcije od lijeve na desnu polovicu slova. U kasnijoj hrvatskoj glagoljici razvoj ide još dalje:

↘ → ПП	
↻ → ПБ	simetrična slova okreću se na desno;
⊕ → ⊕	
↻ → М	neki na lijevo otvoreni znakovi nisu bili promije-
↻ → І	njeni, nego nadomješteni odgovarajućim slovima
⊕, ȳ → 0	iz latinskog pisma, koja imaju na lijevoj strani
	okomiti potez ili oblinu.

Ne smijemo tvrditi, da je ta zamjena učinjena zbog toga, što su stari znakovi bili otvoreni na lijevo; očigledno je provedena zato, što su novi znakovi jednostavniji. No istovremeno izbjegavalo se i otvaranje slova na lijevo. Autor ne pozna ni jedan primjer u cijelom razvoju glagoljice, koji bi se protivio toj tendenciji. Dapače sasvim usamljeni primjer pisanja Д za a na Bašćanskoj ploči,⁴⁰ može se ovamo ubrojiti.

I parna je simetrija poremećena daljnjim promjenama. З i Ж , ПП i ПБ ne obrću se više; i kod njih je odnos prema zajedničkom središtu nestao, a to znači daljnji gubitak statike.

Hrvatska uglata glagoljica oko XV. st. ima prema shemi na str. 66. sljedeću podjelu:

- a) Б , Ѧ , ПБ , ѦБ , І , Р , П , Б , Ѧ , Ѧ , П ;
- b) ПП , З , М , Ж , ПП , Ш , І ;
- c) Ѧ , ПБ , ПБ ;
- d) Д , Я , Я .

Grupa b) nedostaje, jer nema oblina. Grupa d) poklapa se sa c) prema visini pravokutnika; diferencijacija tih slova sastoji se sada samo u kratkoj gornjoj dužini. Grupa e), prvotno najbrojnija, napadno se smanjila, a sada je najjača grupa a), a to znači slova okrenuta na desno.

Lijevo su okrenuta slova u manjini, gotovo nestaju. Praktično među u lijevo okrenuta slova može se ubrojiti samo э , koje je već bilo promijenjeno, i я . Ali я dolazi gotovo češće u ligaturama ($\text{Б} + \text{я}$, $\text{П} + \text{я}$

⁴⁰ Uspor. J. H a m m, Datiranje glagoljskih tekstova, Radovi Staroslavenskog Instituta, knj. I, Zagreb 1952, str. 32—36.

i t. d., uspor. str. 85) nego samo (i možda upravo zato dugo nije promijenilo svoj oblik) te svojim izgledom bitno ne mijenja općeniti utisak pisma.

Taj utisak, poput plota od paralelnih vertikala, pokazuje se kao izmjena značajnog i neznačajnog oblika, kao niz okomitih početnih poteza, zajedničkih većini slova i zato bez posebnog obilježja, dok na desno slijede diferencijacije, taj utisak je u neku ruku nalik na arhitektonsku alternaciju potpornja (Stützenwechsel), on ritmizira sliku pisma, čini je dinamičnom; pismo ide s pisarom, i to usprkos kaligrafskoj uravnoteženosti »uglate« glagoljice, koja često nadmašuje brižljivošću izvedbe sve spomenike »obloga« stila.⁴¹ Slova se približavaju jedno drugome, i vrlo često jedno prelazi u drugo, u tipične glagoljske ligature, čime se povećava raznovrsnost oblika, a da se ne krnji pravilnost pisma. Vezanje slova, često markirano finim potezima, što vode od jednoga do drugog slova, na pr. u misalu kneza Novaka, vodi katkada upravo do raspadanja forme, t. j. do raspadanja pojedinačnog oblika slova, a u prilog stapanja u punu riječ. U Prvom vrbničkom brevijaru gornji luk slova Ω nije više zatvoren, nego prelazi odmah u slijedeće slovo.

Povezivanje i presizanje jednog oblika u drugi, čime se do obilja i zamornosti komplicirana slova ekonomično reduciraju, na pr. u ligaturama $\Omega + \Omega$, $\Omega + \Omega$ i t. d., daje kao cjelina harmoničnu, mirnu gotovo bi se moglo reći klasičnu sliku pisma. Pokušalo se porediti ga s gotičkom teksturom. Da li stvarno postoji kakav utjecaj latinskih pisama, ne ćemo ovdje ispitivati (ispor. str. 88).⁴²

III.

»U naučnoj literaturi vlada posve netočno mišljenje o glagoljici«, kao o teškom, zakučastom i nejasnom pismu. »Ali za pisanje na pergamentu glagoljica je lakša, ugodnija i brža od ćirilice, jer se njezina

⁴¹ P. J. Šafařík, Ueber den Ursprung und die Heimath des Glagolismus, Prag 1858, str. 8, naziva uglatu glagoljicu »krutom frakturom«, ali ipak u njezinu općem izgledu ima mnogo više kontinuiteta nego li u zavojima oble glagoljice. Obla je glagoljica samo u rijetkim slučajevima (Assemanov kodeks, Makedonski list) niz krugova i zavoja. Kod većine starijih spomenika petlje djeluju više kao povećane krajnje točke, koje odvajaju svako slovo još jasnije od slijedećega. Ne smije nas ovdje zavesti opći izgled pisma glagoljskih slova, načinjenih u 19. st. za štampu.

⁴² Tako već Šafařík, n. d.; V. Novak, Scriptura beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane, Zagreb 1920. N. Trubetzkoy, Grammatik, str. 15.

slova većinom mogu napisati u jednom potezu«. ⁴³ Autor ovih redova nažalost ne može pristati uz pokušaj Durnovo-a u obranu časti starije, oble glagoljice. Ukoliko je tvrdnja Durnovo-a uopće točna, ona vrijedi tek za pisanje, a ne za čitanje; uostalom i za pisanje vrijedi samo veoma uvjetno, jer se s prekidanjem poteza mogu praviti vrlo brzo sasvim jednostavni znakovi, kao i »jednopotezno« polagano vrlo komplicirani. To što Durnovo pokazuje na petlje u mlađem latinskom kurzivnom pismu neumjesno je, jer su one nastale vezivanjem slova. Za razliku od latinskog kurzivnog pisma, glagoljica nije povezana, i kod kontinuiranog pisanja bi se morale dodavati još nove petlje. Ako je Konstantin, kako Durnovo misli, svoje pismo koncipirao kao kursiv, i to u obliku koji je sačuvan u najstarijim spomenicima, onda je iz osnova pogrešno shvatio suštinu grčkog kurziva. Ako je pak njegovo pismo bilo povezivano, onda su pisari naših spomenika, kidajući tu povezanost jako pokvarili djelo svoga svetog učitelja. Od obadviije mogućnosti ne ćemo usvojiti ni jednu. Naše je mišljenje, da je glagoljica već u početku bila nepovezana i da joj po prilici najbolje odgovara pismo Zografskog kodeksa.

Zašto ne pismo Kijevskih listića, koje se smatra općenito najstarijim?

Uostalom zašto ih uopće smatramo najstarijim spomenikom? Zato, što su vjerojatno bili pisani na češko-moravskom području, njihovo se postanje može staviti najkasnije u XII. st. Treba poštovati ovaj historijski određen terminus ante; ali samo po sebi to još nije razlog, da se ti listovi datiraju u X. stoljeće. Jezični oblici i ortografija pružaju u stvari malo dokaza, jer su uglavnom posljedica točnosti kopista i broja kopija, što leže između arhetipa i našeg rukopisa. Pokušaji paleografskog fiksiranja imaju taj nedostatak, da im manjka svaki tertium, pa čak i secundum comparationis. ⁴⁴ Ali kad bismo i prihvatili X. st. kao vrijeme postanka Kijevskih listića, još uvijek između Konstantina i njih leži čitavo stoljeće. Da li se može reći, da oni pokazuju baš »najstariji oblik glagoljskih slova?« ⁴⁵

⁴³ Durnovo, Mysli, str. 67. Slično O. Menhart, Kaligraf o hlaholici, Slovanské studie, Prag 1948, str. 58 i dr.

⁴⁴ Diels, Grammatik, str. 16: »... paleografska zapažanja mogu se samo oprezno iskoristiti... datiranje je naših rukopisa još netočno i proizvoljno«, mi sređujemo spomenike »prema približnoj procjeni njihove starosti...«, desetom su stoljeću samo neka »slučajno i hipotetično pripisana«.

⁴⁵ Seliščev, Staroslavjanskij jazyk, str. 35.

ഈ കേസം ൧൯൫൪-൫൫-൧൧൩൩

കേസം ൧൯൫൪-൫൫-൧൧൩൩

൧൯൫൪-൫൫-൧൧൩൩

൧൯൫൪-൫൫-൧൧൩൩

൧൯൫൪-൫൫-൧൧൩൩

൧൯൫൪-൫൫-൧൧൩൩

൧൯൫൪-൫൫-൧൧൩൩

൧൯൫൪-൫൫-൧൧൩൩

൧൯൫൪-൫൫-൧൧൩൩

൧൯൫൪-൫൫-൧൧൩൩

൧൯൫൪-൫൫-൧൧൩൩

൧൯൫൪-൫൫-൧൧൩൩

akad. IV. a 99); 10. Bribirska matica, g. 1604. (Jug. akad. I. c 54); 11. O ispovijedanju, XVIII. st. (Jug. akad. IV. a 130); 12. Dijalog Grgura pape, XVI. st. (Jug. akad. VII. 70)

Svakako, neki su pojedinačni oblici starinski.⁴⁶ Ali se ne smije previdjeti, »da je stil ono od čega sve zavisi; fizionomija pojedinih slova treba biti stavljena po značenju na drugo mjesto iza načina vezi- vanja, usmjerenosti i međusobne usklađenosti.⁴⁷ Baš ovo usklađivanje (koordinacija) je najvažnije u Kijevskim listićima. Njihova su slova na sasvim drugačiji način usklađena od načina u svim ostalim spome- nicima.

*

*

*

Radi veće preglednosti sastavili smo shemu pisanja niza glagolj- skih spomenika (tabla str. 72., 73.).⁴⁸ Poredak odgovara otprilike nji- hovom vjerojatnom vremenu postanja.

1. i 2. primjer mogu se računati glavnim predstavnicima make- donske grupe; »ovdje stoji svako slovo samo za sebe ne vezujući se sa susjednim...«⁴⁹ Međutim nas prije svega zanima, »što su sva slova uzidana unutar redaka i ne strše iz njih.«⁵⁰ Doduše, strogo uzevši, to vrijedi u potpunosti samo za Marijinski kodeks, ali su neznatna odstu- panja i u drugim spomenicima. Osnovni oblici slova ne prelaze okvire redaka ni u jednom slučaju. Ali »niz slova može stršiti već prema svojoj prirodi gore ili dolje preko obje linije, koje zatvaraju osnovni oblik većine slova; poneki pisar učini od toga prelaženja li-

⁴⁶ Nije sasvim sigurno, da li je vertikalni srednji potez staroga slova *m* (a nalazimo ga i u više spomenika, koji se smatraju mlađima: Praški odlomci, Ohridsko evanđelje, Bečki listići, Grškovičev odlomak) stariji nego *m* s rač- vanjem donjih poteza. Osim toga i Kijevski listići poznaju i ovaj drugi oblik. Vjerojatno je starije pisanje razvedeno pisanje slova *Ϸ* i *ϸ* (i ovi su oblici jednaki u Kijevskim listićima i Ohridskom evanđelju). Dakle, od 36 slova samo bi dva do tri svojim oblicima svjedočila u prilog teze o relativno visokoj starosti Kijevskih listića.

⁴⁷ Wilhelm Schubart, Griechische Palaeographie. Handbuch der Altertumskunde, begr., von Iwan v. Müller, hsg. Walter Otto, Bd. I, Abt. IV, Erste Hälfte, I Teil, München 1925, str. 170.

⁴⁸ Treba naglasiti: *shema* pisma, s osobitim obzirom na koordinaciju. Neki pojedinačni oblici, koji u ovom slučaju nisu važni, na pr. ukrasni pote- žići na kraju vertikalala, nisu možda uvijek sasvim vjerno reproducirani, iako sam u principu — razumije se — i ovdje težila za točnošću. Red slova odgo- vara u principu azbuci. Zbog nedostatka mjesta bila su u nekim slučajevima ispuštena slova, koja nisu karakteristična, ili koja se u istom obliku nalaze u prethodnom primjeru. Neka slova pokazana su u ligaturnim oblicima bez obzira na azbučni red. Linijski je sistem uvijek lijevo punktiran.

⁴⁹ Trubetzkoy, str. 34. Ovdje se ne misli samo na nestašicu spojnih poteza, već i na rijetku upotrebu ligatura.

⁵⁰ Isto.

nija maniru, a drugi pokušava i ova slova svesti na opću mjeru.«⁵¹
»Napadna donja dužina« slova φ u Cod. Assem.⁵² ne može biti dovoljan razlog da se tu govori o »poluuncijali.«⁵³

Pretežna većina slova, u prvom redu svi njihovi važni dijelovi, ostaju unutar dviju graničnih linija. Ali ima i suprotnih pojava: da poneka slova ne ispunjavaju sasvim prostor među linijama. Niža su naročito ω i μ , pa i φ , α , ν , κ i t. d., te ih nalazimo čas niže, a čas više, na gornjem ili na donjem rubu reda. Pritom ne igra nikakvu ulogu, jesu li (sva) slova pisana iznad ili ispod linije; najčešće lebdi pismo između linija. Slova sjećaju na bisere razne veličine, koje smo nanizali na jednu nit. Njihova je horizontalna srednja os zapravo zajednička, ali nemaju zajedničke baze.

Neki spomenici pokazuju težnju, da izravnavaju tu razliku u veličini. U Cod. Assem. (primjer 2) postaju petlje slova α , α , φ veliki krugovi, a u Cod. Marian. su više uspravni, iako vrlo široki ovali, te pismo izgleda kao ornament jajnice u arhitekturi.⁵⁵

⁵¹ Schubart, Griech. Pal., str. 14. Misli se na kasno antičko grčko knjižno pismo; slična ćemo prekoračenja naći i u rimskoj capitalis elegans, uspoređujući Hans Förster, Abriss der lateinischen Paläographie, Bern 1949, str. 100 i dr. Isto to vrijedi za stariju glagoljicu.

⁵² Geitler to shvaća »kao jedini ostatak jednog u početku opravdanog pisanja«, Die... Schriften, str. 82, a Jagić, u recenziji Geitlerova rada, Archiv f. slav. Phil. VII, 1884, str. 476, tumači ispravnije kao »naknadno produženje.

⁵³ O pravim gornjim i donjim dužinama može se govoriti samo onda, kada ove dužine, koje prodiru izvan linija, vrše dijakritičku funkciju; kada bismo na primjer latinskom minuskularnom b i p oduzeli hastu, tada bi oba slova postala D. A majuskularno je P, sa naprosto produženom hastom ispod linije, samo grafička varijanta jedne te iste vrsti pisma. To se opaža i kod glagoljskog φ , koje bi se i bez donje dužine moglo jednako lako prepoznati. U Sinajskom euhologiju upotrebljavaju se čak naizmjenice oba oblika, t. j. s dugim i s kratkim donjim potezom. Na sličan način valja ocijeniti analogno formiranje ostalih slova u makedonskim spomenicima. Tome treba još pribrojiti neke hrvatske rukopise, na pr. Grškovićeve odlomak, gdje se vertikalne krajnjih poteza slova β i φ uvijek produžuju ispod crte, a mogle bi i izostati.

Ne ćemo poricati, da su ova produženja korisna, jer daju neki oslonac oku i time olakšavaju čitanje. Ali nisu neophodno potrebna za međusobno razlikovanje slova. Osim toga radi se o sasvim neznatnom broju: u Cod. Assem. to je praktično samo φ (jer se Φ susreće posve rijetko i ne može ni u kom slučaju utjecati na sliku pisma), u Makedonskom listu samo β ; u Sinajskom psaltiru samo φ ; u Cod. Zogr. strši \mathcal{M} iznad retka (a ono se također relativno rijetko upotrebljava) — dakle prosječno jedno do dva slova od trideset i šest, i još usto u svakom spomeniku druga! — Ima li uopće smisla, da se na glagoljicu primjenjuju termini »uncijala« itd., to bi trebalo ispitati na drugom mjestu.

⁵⁴ Ova razlika ne daje nikakvog oslonca ni za datiranje.

⁵⁵ Vertikalno rastezanje opaža se i u Grškovićeve odlomcima, i to sa zanimljivim varijacijama: Kada ω slijedi iza α , β ili iza nekog drugog slova, koje je maleno, (makar samo u desnoj polovici) tada je i ω obično maleno; ako stoji iza većeg slova, onda su mu i petlje nešto veće. To je nedosljedan, očito slučajno proveden pokušaj koordiniranja.

Sasvim je drugačije pismo Kijevskih listića (primjer 3). Slova vise kao rublje na užetu, sva dostižu gore točno do linije, dok su dolje različitih duljina. To daje, naročito u rukopisu prvog brižnog pisara, veoma preglednu i pravilnu sliku pisma. Ali ta je slika bila u vremenu i u mjestu njenog postanka potpuno neobična. Možda je ova okolnost pridonijela, da je taj spomenik smatran naročito starinskim.⁵⁶

Mi sumnjamo u mišljenje, da ovaj oblik pisma treba smatrati prvotnim.

Najprije jedno sasvim općenito razmatranje: Pismo je Kijevskih listića jasno, pregledno, čitljivo pa i lijepo. Kada bi sve ove odlike bile još poduprte autoritetom njihova pronalazača, Konstantina, što bi moglo biti uzrokom, da krug oko Klimenta (koji se vjerovatno ponosio što nastavlja nepokvareno ćirilo-metodsku tradiciju) promijeni pismo u tolikoj mjeri, da je postalo pretežno manje lijepo i svakako teže čitljivo?

Više puta se grčkoj minuskuli pripisivala odgovornost za promjenu oblika u makedonskoj glagoljici.⁵⁷ Ali dok je genetsko objašnjenje nekih slova iz grčkog ipak još možda moguće, utjecaj vanjskog oblika smatram posve nemogućim, jer su razlike između ova dva pisma ipak prevelike,⁵⁸ i to još više u općem karakteru nego u pojedinim oblicima: grčka minuskula je trostepena i povezana, a glagoljica jednostepena i nepovezana.^{58a}

Kijevski listići stoje posve usamljeni. Njima prostorno najbliži Praški odlomci pokazuju drugačiji tip pisma. Naprotiv oblici Zograf-

⁵⁶ Šafařík, koji nije još poznavao Kijevskih listića, držao je, da je »značajno, što hrvatska glagoljica često visi o gornjoj liniji«. U tome je on vidio tragove orijentalnog porijekla ovog pisma, Ueber den Ursprung..., str. 7. Kijevski listići, kod kojih je najjače izraženo »višenje«, bili bi prema tome i vremenski najbliži izvodu. Uspor. O. Menhart, Kaligraf, str. 58 i dr.

⁵⁷ Geitler, Die... Schriften, str. 91, i Jagić, Archiv f. slav. Phil., VII, str. 452.

⁵⁸ »... navodna sličnost glagoljskog duktusa s grčkim« gubi se »potpuno«, ako se oba pisma kritički promotre uz stvarnu upotrebu originala. Alfred Rahlfs, Zur Frage nach der Herkunft des glagolitischen Alphabets, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, XLV, str. 285—287, ovdje str. 287.

^{58a} Istom pošto je ova radnja bila zaključena, dopala mi je u ruke rasprava E. E. Granstremova, K voprosu o proizhođenju glagoličeskoj azbuki. Akademija Nauk SSSR, Trudy otdela drevnerusskoj literatury Instituta russkoj literatury, IX, Moskva-Leningrad 1953, strana 427—442. Granstremova se izlaganja u mnogim točkama posve podudaraju s gore rečenim. Po njegovu sudu, isključena je ovisnost između nepovezane glagoljice dvolinijskog tipa i povezanog, u četverolinijskom sistemu pisanoga grčkog kurziva ili minuskule (str. 432 i dr.). Osim toga Granstrem navodi i razliku u upotrebi diakritičnih znakova, ligatura i kraćenja kao argument (str. 436), po kojem se glagoljica daleko prije može porediti s grčkom uncijalom kao liturgijskim pismom (isporgore str. 67. i 71.).

skog kodeksa nalaze se (isti ili slični) u relativno brojnim rukopisima. To može biti i slučajno: gotovo ništa nemamo sa sjevera, nego mal-dane svi stari spomenici potječu s juga. A to ipak navodi na razmišljanje. Pa i starija pisma iz Hrvatske (koja je u sredini), kao Grško-vičev i Mihanovićev odlomak i dr., odgovaraju prije jugu nego li sjeveru.

Jesu li prema tome Kijevski listići samo ostatak s područja uzmi-canja ili su možda jedini primjer regionalnog posebnog razvitka?

*
* *

Pretpostavivši točnost analize oblika, što su je izvršili Nahtigal i Trubetzkoy (na kojoj je izgrađena druga glava ovog članka), možemo se i kod rješenja ovoga pitanja osloniti na nju. Zatvorenoj formi, usmjerenosti na središnju točku svakog pojedinog slova, simetriji sa vertikalnom i horizontalnom osi odgovara naime mnogo bolje niz bi-sera nego uže s rubljem. U Cod. Zogr. svako slovo stoji onako, kako to njegovom težištu najbolje odgovara, to jest u sredini reda, bez obzira na razinu susjednog slova. U Kijevskima listićima, međutim, poredak je slova veoma često suprotan težištu: svako slovo počinje gore na istoj graničnoj liniji, drži se točno lica susjednog slova, a prema dolje pruža se toliko, koliko pojedini oblici to traže. Pismo je izrazito orijentirano na jednu stranu, slova ne nalaze ravnotežu u sebi, nego su uklopljena u veću cjelinu. Već samo to znak je mlađeg stadija razvitka.

Smještaj slova pod linijom je zato tako napadan, jer ona nikako nisu sastavljena za takav način pisanja. — Kod »visećih« orijentalnih pisama naglašena je gornja linija, u hebrejskom, u sanskritu, u tibetanskom, svagdje je gornja granica u isti mah i neka vrsta gravitacione linije, a prema dolje postaje oblik svakog pojedinog znaka lakši i labaviji. U glagoljici ovom principu odgovaraju samo neka slova, na pr. ϣ, ϣ̄, ϣ̅.⁵⁹ Mnoga se ne slažu s tim načinom smještaja: ϣ, ϣ̄, ϣ̅, Δ, ϣ̆, ϣ̇, ϣ̈, b, b i dr. drže se takoreći samo jednom rukom, jednim

⁵⁹ Prema Vondraku, Aksl. Gramm., str. 59, bio je postanak znaka ϣ moguć samo tako, da je ϣ̄ već ranije zauzeo »samo gornju polovicu retka«. A prema Trubetzkomu, Gramm. str. 25, ϣ̅ nije nikakva ligatura od ϣ + ϣ̄. Slične argumente navodi i F. F. Fortunatov, O proishoždenii glagolicy. Izvěstija otdělenija russk. jazyka i slovesnosti imp. Akad. Nauk, t. XVIII, kn. 4, SPb. 1913, str. 220—256; ϣ̄ visi na gornjoj liniji, jer potječe od koptskog ϣ̄ kojemu je druga polovica otpala (str. 224). Jesu li pisari bili toga svjesni?

prstom, na kojem počiva teret čitavog tijela. Prema tome, da li je ovaj atektonski način pisanja mogao biti predviđen već kod stvaranja alfabeta? Nije li mnogo vjerojatnije, da je on sekundarna pojava, pokušaj nekog anonimnog pisara, da stvori novi red, koji nije našao sljedbenika?

Ova se hipoteza oslanja i na druga zapažanja: »Kijevski se listići... naime po svom načinu skraćivanja (izostavljanjem slova) znatno razlikuju od svih ostalih spomenika... Ne bi se mogla prihvatiti pretpostavka, da je takovo stanje bilo već u pracrkvenoslavenskom pismu.«⁶⁰ »U Kijevskim su listićima riječi po pravilu pisane odvojeno... Međutim u spomenicima bugarske redakcije po pravilu se ne ostavlja slobodan prostor među pojedinim riječima iste rečenice.« — »Moguće je, da odvajanje riječi nije bilo karakteristično za svu moravsko-crkveno-slavensku tradiciju, već samo za pisarsku školu Kijevskih listića. Vjerojatno je pretpostavka, da se u pracrkvenoslavenskom pisalo bez odvajanja riječi.«⁶¹ Trubetzkoy je, dakle, smatrao, da su Kijevski listići vjerojatno potekli iz posebne pisarske škole, koja se razlikovala od »pracrkvenoslavenskog«, t. j. ćirilometodskog pisanja svojim načinom grafičkog raščlanjivanja i pisanjem nomina sacra. Diels također prihvaća misao o »individualnoj mješavini jezika.«⁶² Zašto ne bi bilo moguće, da se u vrijeme, kada su pisani Kijevski listići, obrazovala već i »individualna« forma pisma?

IV.

Obično se razlikuje »obla« i »uglata« glagoljica. Istina je, da za mlađa hrvatska pisma odgovara izraz »uglat«, jer on obilježava karakteristiku, koja najviše pada u oči. Ali, kao što ćemo vidjeti, hrvatska glagoljica ima još i drugih karakteristika. A »uglata« nije samo ona, nego na pr. i pismo prvog lista Praških odlomaka.

»Obla« je glagoljica mnogo rjeđa, i to ne samo zato, što je malo toga do nas doprlo iz vremena njenog postanka. Stvarno su »oblo« pisani upravo samo Assemanov kodeks i Makedonski list. To otežava sistematsku podjelu. Jagić razlikuje:⁶³ »najstariji, ne sasvim okrugli duktus«, »uglato-okrugli prelazni tip«, »potpuno okrugli«, »ne sasvim okrugli«, »stariji hrvatski okrugli ili poluokrugli« i konačno »hrvatski uglati« duktus, u koji treba ubrojiti pretežnu većinu spomenika.

⁶⁰ Trubetzkoy, n. d. str. 53.

⁶¹ Isto, str. 56.

⁶² Diels, Gramm., str. 12, bilj. 20.

⁶³ Glag. pis'mo, str. 121—145.

Sigurno je, da je kod svih apstraktnih definicija teško povući oštre granice, koje bi odgovarale realnosti. Ali ipak je napadno, da u navedenoj podjeli, ako se ne uzme u obzir »hrvatska uglata«, ima mnogo više prelaznih nego temeljnih tipova. I spomenici »čiste okrugle« forme mnogo se rjeđe nalaze, nego spomenici prelaznih oblika. Već smo u početku (str. 63) spomenuli, da starija glagoljica nije tako stilski salivena kao suvremene vrste latinskog pisma, koje se osnivaju na mnogo dužoj tradiciji: jedva da se u dva glagoljska spomenika nalazi isto pismo. Oblik slova katkada varira čak i ako ih je pisala ista ruka, dapače u istom redu. Osnovni oblici slova, takoreći »školsko pismo«, koje je moglo pisaru biti zamišljeni uzor, ostaje doduše uglavnom isto. Ali njihovo je realiziranje često nespretno ili površno. Svaki pisar mora sam tražiti svoj stil, i samo nekima uspijeva kaligrafski majstorsko djelo.

Moglo bi se jednostavno prijeći preko čitavog razvoja pisma od 10. do 13. st. kao pisma »koje se nalazi u previranju« — tada bi se uštedio svaki daljnji pokušaj raščlanjivanja u vrste pisma ili skriptorije. Ako usprkos tome izvršimo podjelu i dobijemo pritom četiri petine prelaznih oblika, nije li tada možda princip podjele nesretno izabran? Ne tražimo li onda u rukopisima nešto, što se ne može naći?

*

*

*

»Bečki listići« svakako »su most, koji spaja hrvatske glagoljske spomenike sa bugarskim i moravsko-panonskim.«⁶⁴ Ali zašto?⁶⁵ Zar zato, što sadržavaju »uglate« i »oble« oblike?⁶⁶ Tako je i kod drugih spomenika.

Bitna značajka, zajednička Bečkim listićima i kasnijim hrvatskim rukopisima, jest koordinacija, i to sasvim određen i jasno istaknut sistem koordinacije, koji se u njima nalazi prvi put.

Glagoljska slova nisu sva jednako visoka. Neka se sastoje iz dva, čak i tri kruga, trokuta ili četverokuta i t. d., smještene jedan iznad drugog ili jedan pored drugog, a potezima povezana u razne položaje: a, b, c, d, e, f, g, h i dr. Ona su dakle vertikalno diferencirana u jedan, dva ili tri sprata. U makedonskim su spomenicima slova (osim malo iznimaka, ispor. str. 74. i bilj. 53.) sva utisnuta u niži red, dakle sva su niska i pritisnuta u širinu, i to neovisno o tome, da li taj red lebdi

⁶⁴ V a j s, Rukovět, str. 137.

⁶⁵ Jezičke kriterije ne ćemo tu uzeti u obzir.

⁶⁶ J a g i ć, Glagolítica, str. 33.

slobodno između dvije crte, ili je odozdo učvršćen na jednoj crti (Glagolita Clozianus, Ohridsko evanđelje).

Nasuprot tome Kijevski listići daju svakom pojedinom slovu slobodan, takoreći individualan razvoj u vertikali, samo je nizanje na gornju liniju obavezno za sva slova. Dobila bi se slika pile $\overline{\text{vvvvv}}$ gdje bi sva slova bila gore široka, a dolje uska. — Tako, međutim, ostaju neka slova, koja su u donjoj horizontali široka, bez prave baze (obje petlje slova ѡ , Ѣ i t. d.).

Bečki listići svode sada sve ove široke pojase na jednu liniju (primjer 5). »Slabi« dijelovi slova dopiru iznad srednjeg pojasa (+ , ѡ , Ѣ , Ѥ , Ѧ) ili ispod njega (Ѧ , ѧ , Ѩ , ѩ). Pismo je trostepeno. Ova je shema otada uzor za hrvatsku glagoljicu.

Početni pokušaji te sheme nalaze se već u rukopisima, koji nisu hrvatski, u Ohridskom apostolu (primjer 4) i u drugom listu Praških odlomaka. Ipak nije princip ovdje ni približno tako očit niti konsekventno proveden kao u Bečkim listićima. Kod Praških su odlomaka postavljene uske granice proučavanju, jer je ono što postoji, sačuvano oskudno i u lošem stanju. Ipak oni dopuštaju zaključke o uzrocima te pojave: pisar započinje sa slijedećom petljom novoga slova u istoj visini, u kojoj je završio zadnju petlju tek napisanog slova. Iz toga se daje zaključiti neka brzina u pisanju, a to je povećalo i čitljivost.⁶⁷ Zbog toga sada dolaze na pr. Ѧ i ѧ u sasvim različitu razinu, kada slijede jedan iza drugog. Ali iz Praških odlomaka ne vidi se, koji je princip smještanja vladao pored toga; i ovdje slova lebde nejasno između crta.

Više se o tome može zaključiti iz Ohridskog apostola. To je spomenik pisan ćirilicom,⁶⁸ u kojem je umetnuto 14 odn. 13 glagoljskih redaka, što su ih napisale dvije različite ruke. Obje ruke, iako pripadaju istom vremenu,⁶⁹ razlikuju se tako temeljito, da bi čovjek gotovo mogao izgubiti svu vjeru u sigurnost paleografskih kriterija. Rješenje leži možda u tome, što pisari nisu bili jednako naviknuti glagoljici.⁷⁰

⁶⁷ Uzajamno djelovanje trostepenosti i brzine pisanja opaža se kod svih t. zv. »kurzivnih minuskula«. Nasuprot tome, monumentalna pisma teže uvijek k dvolinijskoj shemi. Principijelno o tome v. James G. Février, *Histoire de l'écriture*, Paris 1948, str. 403.

⁶⁸ S. M. Kul'bakin, *Ohridskaja rukopis Apostola. Bălgarski starini*, kn. III, Sofija 1907, str. LII i passim, datira ga u drugu pol. XII. stoljeća.

⁶⁹ Isto, str. XX.

⁷⁰ Prva ruka mogla bi se usporediti otprilike s prvom (naknadno pisanom) stranicom Kijevskih listića. Rukopis nije »ispisan«, pisar je očigledno sasvim nedostatan poznavao glagoljicu i preslikavao je svoj predložak, kako je najbolje umio (isto misli i Kul'bakin, n. d. str. XXII), pri čemu je slika pisma ćirilice, koje je bolje poznavao, vjerojatno utjecala na oblik slova:

Druga ruka, koja nas ovdje interesira, prije svega, pruža osebujnu sliku pisma, vrlo napadnu u ćirilskoj sredini. Red je smješten iznad crte, dosta je nizak i sa široko razvučenim slovima; ali slova su tako smještena, kao da je pisar bio naviknut na pisanje ispod crte: † ne dostiže katkada niti sa srednjim potezom donju liniju, a poprečna crta leži često u visini gornje granice slova ꙗ, ѡ, i t. d. ѣ je dosta konsekventno smješten visoko, isto tako ѡ i ѣ dopiru iznad visine drugih slova. ѡ, ꙗ, ѣ spuštaju se mnogo niže nego ѡ i ѣ. To je trostepeno pismo, iako nije tako dosljedno i pregnantno kao u Bečkim listićima. Kul'bakin zaključuje iz spretnosti duktusa, da je ovaj oblik slova »u onoj epohi bio u upotrebi.«⁷¹ Ali možda je upravo ova shema pisma tek rezultat spretnog pisanja. Lakoća i brzina pisara mogla je dovesti do oblika pisma, koje još nije bilo zajedničko dobro, a koje možda na jugu nije nikada to ni postalo. U svakom slučaju ne poznamo ni jednoga drugog primjera za to.

*

* *

Slova su Bečkih listića (primjer 5) neosporno pisana ispod crte. Odatle je i uglato formiranje slova ꙗꙗ, ꙗꙗ i t. d. i sploštenost slova ѡ.⁷² Njihovoj su shemi pisanja najbliži Baščanski odlomci (primjer 6). Da je i ovo pismo bilo koncipirano ispod reda, vidi se pored ostalog iz oblika ꙗꙗ, ꙗꙗ i dr., koji su gore splošteni, a približuju se se prema dolje obliku čunja. U oba spomenika zauzimaju slova, koja se sastoje iz dva, jedan nad drugim postavljena kružića ili drugih komponenata, na pr. ѡ, ꙗ, ѡ, ꙗ, ѡ, ѣ (da spomenemo samo najčešće) obje donje zone; oni su izjednačeni sa znakovima, koji imaju izrazite donje dužine, na pr. ꙗ, ꙗ, ѡ, ѡ, ꙗ i dr. Pisar Bečkih listića počeo je, dakle, na drugoj crti odozgo u četverolinijskom sistemu.⁷³ Jednostepena slova,

sva su slova jednako visoka, glagoljski se retci razlikuju optički samo malo od ćirilskih. Šafařík, Pohled na prvovek hlaholského písemnictví, Časopis Českého Museum 1852, I, str. 91, smatra ovu ruku mlađom, a Kul'bakin, n. d. str. XXI, drugu. Druga ruka, prema našem mišljenju, bez sumnje otkriva modernije oblike.

⁷¹ Kul'bakin, n. d. str. XXII.

⁷² Uspor. o tome J. Hamm, Datiranje, str. 48.

⁷³ Sistem latinske minuskule (lijevo), uspor. V. Novak, Latinska paleografija, Beograd 1952, str. 79 i dr., mora se promijeniti za Bečke listiće prema njihovom načinu pisanja (desno):

druga gornja linija	-----	gornja linija
prva gornja linija	-----	osnovna linija
osnovna linija	-----	prva donja linija
donja linija	-----	druga donja linija.

М, ѡ, ѡ, ѡ te ѡ i ѡ bila su ograničena na srednju zonu. Samo izrazito »slabi gornji dijelovi, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ dopiru u gornju zonu.

Podudaranje sa Baščanskim odlomcima u tom pogledu vrlo je veliko.⁷⁴ Razlika je samo u tome, što je srednja zona fragmenata viša od obiju vanjskih zona; iz toga proizlazi, da su dijelovi slova u srednjoj zoni dosta izduženi. Može se usporediti na pr. ѡ (iz Baške), koje sasvim odgovara kasnijem hrvatskom tipu, sa ѡ iz Bečkih listića, koje je još uvijek slično onome u Kijeuskim listićima. I u tom, t. j. u nižim proporcijama slova, u prevladavanju kvadrata umjesto uspravnih pravokutnika, treba među ostalim tražiti povezanost Bečkih listića sa starijim glagoljskim, makedonskim i moravsko-panonskim spomenicima.

Ali raspored pisma je nov, mnogo je »moderniji« nego pismo u Grškovićevim i Mihanovićevim odlomcima, koji se u tom pogledu malo razlikuju od makedonskih rukopisa. Možda bi se mogli Bečki listići smatrati mlađima nego što ih je datirao Jagić, a u novije vrijeme i J. Hamm na temelju jezičnih i ortografskih kriterija.⁷⁵ U svakom su slučaju oni zasad prvi dokazi mlađeg tipa pisma, djelo pisarske škole, koja ide novim putovima, i koja je bila od presudnog značenja za daljnji razvitak hrvatske glagoljice.

Tek sada, kada većina petlji, odn. krugova i kvadrata, leži jedna pored druge u istoj razini, postala su slova stvarno prikladna za vezivanje, izašla su iz svoje usamljenosti, ne samo koordiniranjem, nego i mogućnostima za ligature tipa ѡ ѡ, i t. d., koje je naš spomenik odmah prihvatio.⁷⁶ »Ova je sklonost za skraćivanje značajna, ona stoji očito u vezi sa češćom upotrebom pisma.«⁷⁷ Glagoljica je time napustila stupanj sricanja.

Pismo ne veže slova samo po vanjskom obliku, t. j. smještajem i kontrakcijom, nego ih obuhvaća i u smislu cjeline: Bečki listići prvi opet rastavljaju riječi; to je strano makedonskoj glagoljici, i spomenutoj mlađoj ruci Ohridskog apostola, kao i Grškovićevu odlomku.

Da li postoji unutrašnja, stvarna (ne historijska) veza s Kijeuskim listićima? I u jednim i u drugima imamo pokušaj novog raščlanjivanja, koordinacije slova, a to stvara novu opću sliku pisma. Ra-

⁷⁴ I Mohlberg upozorava na bliskost Bečkih listića i Baščanskih odlomaka: Cuniberto Mohlberg, *Il messale glagolitico di Kiew ed il suo prototipo romano del sec. VI—VII*. Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Serie III, Memorie, Vol. II, Roma 1928, str. 207—322, ovdje str. 285.

⁷⁵ Jagić, *Glagolitica*, str. 2; Hamm, *Datiranje*, str. 39.

⁷⁶ Jagić, n. d. str. 43, je »na naša dva listića, ukoliko se tekst može čitati, nabrojio ništa manje od 43 ligature«.

⁷⁷ Isto.

stavlanje pojedinih riječi daje priliku za apercepciju čitave slike riječi, što je sigurno napredak prema kontinuiranom jednostepenom pismu makedonskih spomenika.

*
* *

Ali još se nije stiglo jako daleko. Pismo Bečkih listića je prenisko, široko i razvučeno, da bi moglo dati pregled cijele riječi. Slova bi se morala više međusobno približiti, širine smanjiti u korist visina kao u Baščanskim odlomcima. Ovi nažalost nisu dovoljno veliki, da bi se to moglo na njima provjeriti.

Rastezanje u vertikalama zaista je ostvareno. U Londonskim su listićima $\Pi\Pi$, $\Pi\Pi$ i t. d. približno upisani u kvadrat, sastoje se dakle iz uspravnih pravokutnika. Gotovo su tako visoki kao i dvostepena slova α , τ , θ , ϑ i dr. Posljedica je toga, da su ova slova uvučena u srednju zonu i ne dopiru više u donju zonu. Donja granica pisanog reda doduše nije ravna kao gornja, nego je lagano valovita zbog različne dužine slova. Ipak je razlika mnogo manja, samo za širinu jednog poteza; zbog toga je i preglednost oslabila. Opet se mora točno promatrati svako slovo, oko jedva nalazi uporište u preostalim gornjim i donjim dužinama. Pismo Ljubljanskog homilijara (primjer 7) i srodnih spomenika svojim slabim raščlanjenjem opet se jako približuje dvolinijskom sistemu. Tome nadalje odgovora brižljivost u pisanju, kaligrafsko oblikovanje, što ga traži svako monumentalno pismo, skupocjeno ukrašavanje rukopisa inicijalima i t. d. Analogne pojave mogu se vidjeti u irskom oblom pismu, u gotičkoj teksturi — to su opća obilježja »misalnog pisma«.

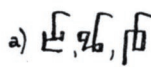
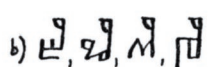
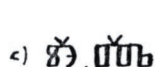
Ali četverolinijski sistem ne će više nikada biti sasvim napušten. $\Pi\Pi$ i $\Pi\Pi$ su uvijek dvozonkska, τ većinom (sa gornjim dužinama), Π i Π imaju uvijek donje dužine. Veći dio slova bio je doduše podignut iz donje u srednju zonu, ali θ , koje je u Bečkim listićima imalo gornju dužinu, sada probija malo donju liniju, a u kasnijim spomenicima prostire se preko sve tri zone, kao katkada i τ .

K tome pridolaze sada i »sekundarne« gornje dužine, naime θ i τ u ligaturama, kao i u ligaturi tipa $\theta\tau$ ($m + l$).

* *
*

Te ligature strše kao spasonosni balvani, za koje se hvata utopljenik u jednoličnoj slici pisma. One ne otežavaju čitanje; naprotiv, one

ga olakšavaju. »Kratice, ligature i t. d. smetaju kod čitanja samo onome, tko je navikao samo na štampana slova i nije se još naučio na pisana«. ⁷⁸ Za čitača glagoljice upravo je blagodat, kad se kontrahiraju mnogi pravokutnici. To vrijedi osobito za ligature, koje prodiru u gornju zonu: b+r, g+r, p+r (sl. a) i b+o, g+o, m+o, p+o (sl. b). Ali i inače ligature ne škode preglednosti: i+ž+e, ž+d (sl. c) nisu nimalo teži za čitanje, nego što bi bili kod odijeljenog pisanja pojedinih komponenata; raspoznavne značajke slova zadržane su, a dija-

a) b) c)

kritična irelevantnost jezgra slova, pravokutnici srednje zone, upravo i traže takva stapanja.

Konačno ne smije se zaboraviti, da su čitaču bili dobro poznati ovi, uglavnom biblijski ili liturgijski tekstovi. Ako ih on možda nije uvijek napamet poznao, grupe slova, koje su mu upale u oči, sigurno su mu izazvale opet u sjećanju čitave riječi i dijelove rečenica.

Ako su se povremeno opet ispuštale kratice, pa se time pismo (za naše oči) čini jasnije i lakše čitljivo, to nije znak, da je pismo bilo postalo komplicirano i za praksu neupotrebljivo, nego da je nazadovala vještina čitanja odnosno pismenost. Prema tome upravo je učestalost kratica i ligatura kriterij za stupanj obrazovanosti, za proširenost poznavanja glagoljice i za intenzivnost njene upotrebe (a to vrijedi i za svako drugo pismo).

»Zbog novostvorenih zaobljenih oblika, kurziv se morao odreći mnogih ligatura, koje su bile u upotrebi u uglatom ustavu 14.-15. st.« ⁷⁹ Koliko su kurzivni oblici utjecali na upotrebu ligatura i nije li bilo i suprotnih slučajeva, pokušat ćemo još dalje izložiti. Ovdje ćemo spomenuti samo dvije pretpostavke: kurziv služi za najrazličitije profane tekstove, dakle za tekstove, na koje pisarevo uho i ruka još nisu tako navikli, kao na crkvene. Na pr. već pisanje vlastitih imena u ispravama i maticama daju mu povoda da sriče. A i okolnost, da kurziv ide kasnije paralelno sa štamparstvom i da glagoljsko štampano pismo sadržava manje ligatura nego stari rukopisi, sve je to moralo utjecati na suvremeno pismo akata. ⁸⁰

⁷⁸ Förster, Abriss, str. 10.

⁷⁹ Jagić, Glag. pis'mo, str. 224.

⁸⁰ O broju i vrsti tiskanih ligatura (= »prelomljene ligature«, iz pokretnih dijelova i čvrste) uspor. Vjekoslav Štefanić, Jedna hrvatskoglagoljska inkunabula iz godine 1491. RAD, knj. 285, Zagreb 1951, str. 53—93, ovdje strana 56.

V.

Poslije ove digresije vratit ćemo se opet na daljnju sudbinu četverolinijskog sistema.

U raskošnim rukopisima iz 14. i 15. st. nije četverolinijski sistem jako istaknut. Samo neka slova prelaze srednju zonu, a i ta je ne prelaze suviše. Odnos podjele iznosi često 1 : 3 : 1, pa čak i 1 : 4 : 1. Srednja zona dominira.

Ipak stalno raste stupanj raščlanjivanja. Više slova probija granice srednje zone: **h**, **v**, **o**, **z**. Vrlo jako je to na pr. u Vatikanskom misalu iz 1435., gdje nastaju već prave gornje dužine: **h** i **o**; bez njih se slova ne bi razlikovala jedno od drugoga. Kasnije se jače pomiče odnos veličine zona, 1 : 2 : 1, 1 : 1 : 1, a konačno čak 2 : 1 : 2 (primjer 9, 10).

Ovo prevladavanje vanjskih zona prouzrokuje sa svoje strane strukturalno pomicanje. »Promjene, koje u tom pogledu iz toga proizlaze, naravno utječu na cjelokupni izgled pisma; na to se mora obratiti naročita pažnja«. ⁸¹ Ne mijenja se samo slika pisma ispruženim dužinama, ne mijenja se samo položaj slova u redu; mijenjaju se i pojedinačni oblici onih slova, koja su i prije i poslije ostala ograničena na srednju zonu.

Srednja je zona naime postala suviše niska, u nju se više ne mogu smjestiti dvostepena slova. Ona se spuštaju sada ili opet u donju zonu (gdje su već bila u Bečkim listićima), kao **u**, **p**, **pp**; katkada je to naročito naglašeno vertikalnim potezom prema dolje (uspor. primjer 9); i **h** dobiva ovaj potez. Ili dvostepena slova prodiru u gornje dužine, kao **o**, **o** u kursivu. Kod **o** je taj položaj nov, očito izazvan čestom upotrebom u ligaturama iznad linije, isto kao kod **g**. Analogno tome može se vidjeti visoko pisanje slova **h**. Slova **z**, **o** pružaju se eventualno i preko sve tri zone. U srednjoj zoni ostaju samo već prvotno jednostepena slova **o**, **m**, **oo**, **u** i slovo **o** već ranije nastalo jednostepeno otpadanjem srednjeg poprečnog poteza, pa **g** i **o**. Ova dva se tek sada usklađuju s nizinom retka: **o** stapanjem dijelova, a **g** okretanjem: ∞.

* * *

*

⁸¹ Jagić, Glag. pis'mo, str. 181.

Već se na nekim spomenicima uglatog knjižnog pisma može opaziti neka sklonost produženju horizontalnog poteza kod **nn**, **oo**, i dr., (uspor. primjer 8).⁸² U nekim duktusima kursive ističu se te horizontalne još jače (primjer 11), a u nekima postaju čak elementi, koji čine stil: sva su slova, koja dolaze u pitanje, orijentirana prema položaju poprečnih poteza, horizontala čini zajedničku srednju liniju: nad tom srednjom linijom su **nn** i **oo** sasvim, **ll** i **ww** s odgovarajućim dijelom; **nn** je sasvim, **rr**, **oo**, **ff**, **ss** su dijelom pod tom srednjom linijom (primjer 12). Tako postoji peterolinijski sistem, s dvije više vanjske i dvije niže unutarnje zone. Slova **g**, **m** u našem primjeru pokrivaju obje srednje zone; ipak se mijenjaju varijante od pisma do pisma.

Ovaj peterolinijski sistem nije uostalom vremenski zadnji oblik glagoljice, nego samo u razvoju najmlađi, on dolazi paralelno s drugim oblicima kurziva, kao ekstremni slučaj vertikalnog raščlanjivanja.

* *

*

Jesu li ove promjene, što obilježavaju početak kurzivnog pisma, u vezi sa zamjenom »kista perom, kojega lagano i brzo kretanje omogućava veću raznolikost oblika slova?«⁸³

Načelno ne bismo željeli da pisarskom alatu pripišemo bitni utjecaj na oblikovanje pisma,⁸⁴ a u ovom slučaju imamo i posebnih razloga za to.⁸⁵ Slobodniji potezi kurziva ni u kom slučaju ne potječu od upotrebe tankih pera. Baš naprotiv, šiljata su se pera upotrebljavala umjesto širokih, da bi se dobile upadljive gornje i donje dužine, dok su široka pera uvijek suviše naglašavala jezgro slova. Shema nove slike pisma nastala je ranije nego li sredstva, prikladna za njezino ostvarenje. To što je kurziv pun zamaha i življi od svečanog misalskog

⁸² Izvjesna sklonost isticanju horizontala može se opaziti već mnogo ranije na glag. spomenicima: uspor. na pr. Ohridski apostol, ili Valunsku ploču. (Branko Fučić, Izvještaj o putu po otocima Cresu i Lošinj. Ljetopis Jugosl. Akad. 55, Zagreb 1949, str. 31—76, slika str. 57 i 32). To je jedan od mnogih pokušaja, da se nađe zajednički nazivnik za komplicirane i prebogat osnovne oblike glagoljice.

⁸³ Jagić, Glag. pis'mo, str. 164.

⁸⁴ Materijalni uzroci »ne igraju onu pozitivnu stvaralačku ulogu, koju im pripisuje t. zv. Semperova teorija, već naprotiv, djeluju suprotno, negativno: oni čine koeficijente trenja u cjelokupnom djelu«. Alois Riegl, Die spät-römische Kunstindustrie nach den Funden in Oesterreich-Ungarn, Im Zusammenhang mit der Gesamtentwicklung der bildenden Künste bei der Mittelmeervölkern dargestellt, Wien 1901, str. 5.

⁸⁵ Je li dokazano da je glagoljski »ustav« (da izbjegnemo potpuno neu-mjesni izraz »uncijala«) misalskog tipa bio pisan kistom? Tanki i debeli potezi govore mnogo prije o široko rezanom peru. A zašto bi pero bilo lakše pokretljivo? Za sve je vrste lukova i zavoja kist mnogo prikladniji.

pisma, proizlazi prvenstveno iz svrhe njegove upotrebe. Kao profano pismo morao je u prvom redu imati to svojstvo, da se može brzo pisati i čitati. Da ne bi brzina pisanja štetila čitljivosti, morali su se znakovi oštro među sobom razlikovati i trebalo je omogućiti, da se sva slika riječi obuhvati jednim pogledom. Odatle potječu istaknute gornje i donje dužine, po kojima oko klizi ne zaustavljajući se na malim pojedinačnim oblicima srednje zone. Odatle redukcija srednje zone i broja slova u njoj. I **Ω** dobiva kasnije veće, istaknuto zaobljenje (primjer 10, 11). A znakovi **м, III, Ш**, koji su i nadalje niski, ne čine vještom čitaču nikakvih poteškoća, kao niti na pr. latinska slova **m, n, u**.

* *
*

U prethodnim smo poglavljima pokušali izložiti, kako se u pojedinostima odvijao proces grafičke diferencijacije. On se, uostalom, ne ograničava samo na kurzivno pismo. Vidjeli smo, da mu je početak bio u knjižnom pismu, pa se tamo i nastavlja: u »knjižnom pismu« 15., 16., 17 vijeka, t. j. u tisku.

Nema sumnje, da je razvoj štampanog slova razmjerno vrlo konzervativan, jednom izrezane matrice upotrebljavaju se stoljećima. Ali svaka je izmjena ipak u skladu s gore spomenutim tendencijama. »Mlađi oblici pisma« s jače izraženim gornjim i donjim dužinama kod **ka** i **ka** odražavaju se i na »mlađem tisku«. ⁸⁶ Čak se i povišeno **g** opaža u tisku, premda ono ovdje gornji redak nadvisuje samo toliko, koliko je svojevremeno u Londonskim listićima bilo ispod njega. Hasta slova **h** nadvisuje ostala slova s više od pola visine, pismo je znatno olabavljeno i visokim ligaturama sa **g** i **h**.

Mi postajemo potpuno svijesni organskog, životnog obilježja toga pisma tek kada ga usporedimo sa štamparskim slovima, što su ih uveli filolozi 19. vijeka. Jagić se u više navrata izjasnio protiv oblika slova za obli tip. ⁸⁷ Slova za uglati tip nisu nimalo bolja, obilježava ih zamorna jednoličnost, bez najmanje težnje, da se smanji kompleksnost osnovnih oblika. Stari se tisak čita mnogo ugodnije.

⁶⁸ Štefanić, Jedna... inkunabula, str. 56.

⁸⁷ Na pr. Archiv f. slav. Phil. VII, str. 459.

VI.

»Kao što je lingvist često sklon, da u svakoj novoj tvorevini ništa drugo ne vidi, nego propadanje i izobličavanje dobrih starih oblika, tako dolaze i paleografu slične misli.«⁸⁸ Ovo, historizmu 19. st. samo po sebi razumljivo, gotovo automatsko upoređenje napretka vremena s propadanjem vrijednosti, prevladano je u povijesti umjetnosti već od vremena Aloisa Riegla.⁸⁹ Razvoj glagoljice u svakom slučaju treba potpuno pozitivno ocijeniti, on vodi od jednog iz heteromorfnih (ako ne i heterogenih) elemenata sastavljenog alfabeta k harmoničnom, a ipak živom alfabetu, sposobnom za daljnji razvitak.

Stvarno moramo se diviti, koliko je ovaj alfabet stvorio mnogo oblika, iako je u poređenju s drugima, danas običnim pismima, bio u upotrebi samo na vrlo ograničenom prostoru i samo relativno kratko vrijeme. Ćirilica, koja je osvojila daleko veće područje, ne može se ni izdaleka uporediti s glagoljicom po bogatstvu vrsta.

Pokušalo se jako izražene stilove glagoljice, oble i uglate, svesti na utjecaj stranih pisama, grčke minuskule i latinske frakture. Ali mi se nadamo, da smo dosta jasno iznijeli u našem prikazu, da su se različni oblici glagoljice razvijali logično jedni iz drugih, i da je promjena oblika dolazila sama iz sebe, postepeno i unutar većih vremenskih razmaka. Ona je rezultat težnje za stilom svih pisara ukupno.

Kretanje od statičnog pisma s djelomice lijevo obrnutim slovima može se tumačiti kao put od istoka na zapad, ili još bolje od ranosrednjevjekovnog mira ka kasnosrednjevjekovnoj pokretности. Strana slova (iz latinskog alfabeta) bila su tek tada posuđena, kada su pristajala u opći okvir razvoja.

Paralelna pojava je i prijelaz iz dvolinijskog u četverolinijski sistem, rastvaranje kompaktne mase prema većoj pokretности, slobodi i preglednosti. Ni ova tendencija nije posuđena iz stranih predložaka, ona je osobina glagoljice: Nakon više pokušaja raščlanjivanja (Kijeovski listići, Praški odlomci, Ohridski apostol) našla je ona napokon u Bečkim listićima konačnu formu, polaznu bazu za novi stil. Tek sada je mogao uopće djelovati eventualni stilski utjecaj latinskog pisma, pošto je sama glagoljica pružila za to mogućnosti. Ali nije bezuvjetno potrebno, da se poslužimo stranim utjecajima za objašnjenje daljnjih promjena oblika, kada u samoj prirodi pisma leži neprekidna dinamika.

⁸⁸ V. Gardhausen, Griechische Palaeographie, Leipzig 1879, str. 136.

⁸⁹ A. Riegl, Stilfragen. Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik. 2. Aufl. Berlin 1924., uspor. i bilj. 84.

Druga je stvar s možda svjesno stiliziranim oblicima dvolinijske sheme.⁹⁰ Nije isključeno, da se statički karakter najstarije glagoljice kao i hrvatskih spomenika 13. i 14. st. osniva na individualnoj težnji pojedine osobe za stilom, u prvom slučaju samog sv. Ćirila, a u drugom možda nekog reformatora⁹¹ ili pisarske škole. Ali daljnji razvitak ide opet u pravcu dinamičnosti i rahlosti, pojedinačne forme odstupaju u korist sređenja u veću cjelinu.

Može se misliti da je raščlanjivanje i novo grupiranje osobina sjevera, t. j. Moravskog prostora i Hrvatske, dok jug naginje čuvanju zatvorene forme — slično otprilike kao što fraktura i antika predstavljaju sjever i jug. Ali ono malo redaka na fol. 99^v Ohridskog apostola upozorava na oprez, da se ne bi došlo do pre naglog uopćavanja.

Ipak nam se ne čini pre nagljeno tvrđenje, koje je poduprto mnogobrojnim paralelama između glagoljskog i latinskog pisma,⁹² a to je, da glagoljica ima u svakom pogledu udio u zapadnoevropskom razvoju pisma, usprkos vrlo nepovoljnoj početnoj poziciji, koju je uzrokovala kompliciranost i nepreglednost osnovnih oblika alfabeta, i ona se pokazuje kao neobično živ kulturni faktor. Ona je obrazovala u uskim granicama, koje su joj bile dane, bogatstvo smisaonih oblika za sakralnu i profanu upotrebu, koje se (uzevši u obzir historijske činjenice) može mjeriti sa svakim drugim evropskim pismom.

⁹⁰ To su kružići Assemanova kodeksa i široka, teška slova Ljubljanskog homilijara i odlomka sv. Tekle.

⁹¹ Jagić, Glag. pis'mo, str. 142: Uglata forma bila je vjerovatno djelo jednog kaligrafa, a ne posljedica polaganog razvitka oblika samih iz sebe. Ali ipak se čini, da mnogobrojni prelazni stupnjevi (Bečki listići, Bašćanski odlomci, Vrbački odlomak i dr.) govore za postupni razvoj prema trostepenosti. Naglašeno rastezanje srednje zone i time ponovno davanje jedinstvenosti slike pisma, svakako bi se moglo osnivati na svijesnoj stilskoj tendenciji (*Kunstwollen*) jednog ili više kaligrafa, možda u vezi s latinskim predlošcima.

⁹² To ne znači samovoljno ograničavanje na zapad. Sigurno glagoljica, naročito mlađi kurziv (ma da se to čini upravo paradoksalno), pokazuje i napadnu analogiju s grčkim pismom. Ali to pobliže istraživati odvelo bi nas pre daleko, iako bi to bila privlačiva zadaća. — Ali doba cvata grčkog pisma već je bilo prošlo, kada je glagoljica tek došla do procvata. A samo grčko pismo nije se nikada dijelilo na toliko regionalnih podvrsta kao latinsko. Upravo sposobnost promjene i raznolikost čine karakteristiku, koja veže latinicu i glagoljicu, iako je ova posljednja imala relativno manje područje prostiranja.

ZUSAMMENFASSUNG:

BEMERKUNGEN ZUR GRAPHISCHEN STRUKTUR DER GLAGOLICA

I. Der verbreiteten These, Konstantin-Kyryll habe die Glagolica aus der durch einige orientalische Zeichen ergänzten griechischen Minuskel entwickelt, widerspricht eine Formanalyse beider Schriften. Konstantin hat sein Alphabet entweder frei erfunden, oder schon vorhandene slavische Schriftzeichen benützt. Die verschiedenen Hypothesen über die Existenz eines solchen vorkonstantinischen Alphabets, die neues Licht auf die Kultur der Slaven vor ihrer offiziellen Christianisierung werfen wollen, entbehren vorläufig leider ausreichender Dokumentierung. Vf. bemüht sich nun unter Verzicht auf die Vorgeschichte, an Hand des graphischen Formenwandels, soweit er aus den Quellen ersichtlich ist, die Intensität der Schriftlichkeit und das Stilwollen der Träger der Glagolica zu erörtern.

II. Wir wissen nicht, welches Denkmal den ältesten Schrifttypus zeigt. U. E. steht der Cod. Zogr. der Urform am nächsten. Die Buchstaben sind teils rechts-, teils linkswendig, teils rund, teils eckig, sie weisen kein gemeinsames Formprinzip auf, es sei denn das von Nahtigal und Trubetzkoy festgestellte gemeinsame Maß: alle lassen sich in $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$ oder $\frac{4}{4}$ eines Quadrates einschreiben. Viele sind symmetrisch, mit horizontaler oder (und) vertikaler Achse. Jeder ist auf seinem Mittelpunkt bezogen, geschlossene Form, isoliert, ohne Beziehung auf die benachbarten Buchstaben. Die Schrift ist statisch. Später werden beinahe alle linksgewendeten Zeichen rechtsläufig, und zwar nicht durch Spiegelung, sondern durch Verlagerung des diakritischen Schwergewichts oder durch Übernahme entsprechender Buchstaben aus dem lateinischen Alphabet. Die jüngeren Schriften haben eine ausgesprochene Wegrichtung, sind rhythmisch, dynamisch.

III. Die makedonische Glagolica ist fast ausnahmslos in ein Zweilinienschema eingeschrieben, die unterschiedliche Höhe der Buchstabengrundformen wird manchmal durch Vergrößerung der Kreise und Schlingen ausgeglichen. — Die Kiever Blätter sprengen die untere Zeilengrenze zugunsten der freien Entfaltung mancher Zeichen. Das Schriftbild ist aufgelockert und übersichtlich neugeordnet; erstmals tritt die Worttrennung auf. Da aber zahlreiche Buchstaben an sich gar nicht der Tektonik einer hängenden Schrift entsprechen, hält Vf. das Koordinierungssystem der Ki. Bl. für eine sekundäre Erscheinung, eine regionale Sonderentwicklung.

IV. Die Unterscheidung »runder« und »eckiger« Glagolica trifft nicht das Wesen der Stilformen, zumal uns mehr »halb«-runde und »halb«-eckige Schriften erhalten sind als vollrunde. — Das Kriterium der kroatischen Glagolica und die Basis für ihre weitere Entwicklung ist vielmehr der Übergang zum Vierlinienschema. Nach Ansätzen im Ochrider Apostel u. a. ist es erstmals deutlich ausgeprägt im Schriftsystem der Wiener Blätter, von dem sich das der Fragmente von Baška nur durch die Höhe der Mittelzone unterscheidet. Aus dem sich ständig ändernden Größenverhältnis zwischen Außen- und Mittelzone resultiert in der Folge der Formenwechsel der einzelnen Buchstaben. Die Zahl und Betonung der Ober- und Unterlängen, bzw. ihre Reduzierung,

und die Häufigkeit von bzw. der Verzicht auf Ligaturen, d. h. also die Annäherung an einstufige, isolierende Schriftformen, sind die Folge der jeweiligen profanen oder sakralen Verwendung der Schrift.

V. In der Buchschrift, in der Kursive (dort sogar in der extremen Ausprägung zum 5-Linien-Schema) und auch im Druck sind stets die gleichen Tendenzen wirksam: Auflockerung des Schriftbildes und Zusammenfassung in sinnvolle Einheiten (Worttrennung). Sie ermöglichen ein fließendes Lesen, man apperzipiert, nicht zuletzt mit Hilfe der Ligaturen, das ganze Wortbild, während die alten makedonischen in-continuo Schriften buchstabiert werden mußten. Wie ihre Einzelformen, so ist auch der Gesamtcharakter der jüngeren Glagolica dynamisch.

VI. Der Reichtum an Spielarten, den die Glagolica auf engem Raum und in kurzer Zeit ausgebildet hat, ergibt sich zum guten Teil aus den wiederholten Versuchen, die komplizierten, unübersichtlichen und unzweckmäßigen Grundformen des ursprünglichen Alphabetes den ästhetischen und praktischen Bedürfnissen ihrer Zeit anzupassen. Die sorgfältige kalligraphische Durchbildung im Zweilinienschema ist die weisungsgemäße Gestaltung von »Missaleschriften« im Gegensatz zur zweckmäßig kursiven Geschäftsschrift, vielleicht als Ergebnis individueller Stilisierung. — Die verschiedenen Entwicklungsstufen zeigen auffallende Analogien zu lateinischen Schriftformen. Die steigende Rhythmisierung und Dynamisierung, die man stufenweise ablesen kann, erklärt sich aber auch ohne fremden Einfluß aus dem organischen Werden geschlossener zu offener Form. Der Stilwandel der Glagolica ist daher wehrscheinlich grottsenteils autochthon, wenn auch parallel zum jeweils gültigen allgemeinen europäischen Kunstwollen.